

ЗМІСТ

Шеф-редактор

С. О. Павленко

Головний редактор

В. О. Дятлов

Заст. головного редактора

О. Б. Коваленко

Редакційна колегія

М. К. Бойко,

О. Д. Бойко,

А. М. Боровик,

Г. В. Боряк,

В. О. Горбик,

В. О. Дятлов,

О. Б. Коваленко,

В. П. Коваленко,

В. В. Кривошея,

С. А. Леп'яво,

О. О. Маврин,

Ю. А. Мицик,

Д. М. Никоненко,

А. М. Острияно,

С. О. Павленко,

В. М. Половець,

К. М. Ячменіхін

Редакційна рада

П. В. Грищенко,

П. М. Мовчан,

С. М. Мойсієнко,

О. П. Моця,

О. П. Рєнт,

С. П. Реп'ях,

Ю. О. Соболев,

П. С. Сохань,

П. Т. Тронько,

В. Ф. Челурний,

В. М. Шевченко.

Випусковий редактор

О. В. Ткаченко

Журнал видається за
фінансової підтримки
Чернігівської
облдержадміністрації.

Засновники –
Чернігівський національний
педагогічний університет
імені Т. Г. Шевченка,
Всеукраїнське товариство
"Просвіта" ім. Тараса
Шевченка,
Інститут української
археографії та
джерелознавства
ім. М. С. Грушевського
НАН України.

Рекомендовано до друку
Вченою радою
Чернігівського
національного
педагогічного
університету імені
Т. Г. Шевченка (протокол
№ 2 від 6 жовтня 2010 р.)

У ГЛИБ ВІКІВ

Чугаєва І. Частотність згадування чернігівських князів у давньоруських літописних зводах як елемент контент-аналізу чернігівських фрагментів літописання 3

Ситий Ю., Мироненко Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці 11

ІСТОРІЯ МІСТ І СІЛ

Пиріг П. Перепис населення українських міст XVII ст. 16

ЦЕРКОВНА СТАРОВИНА

Блакитний М. Діяльність Чернігівського єпархіального свічкового заводу (1872 – 1916 рр.) за матеріалами часописів "Черниговские епархиальные известия" та "Вера и жизнь" 83

Кравченко О. Соціально-економічний розвиток слобожанських монастирів середини XVII – XVIII ст. Монастирське землеволодіння . . 92

З ЛІТЕРАТУРНОЇ СПАДЩИНИ

Стаховський А. З книги "Дзеркало від писання божественного", Чернігів 1705 р. (Підготовка до друку, переклад з польської та церковно-слов'янської, коментарі Валерія Шевчука) 102

РОЗВІДКИ

Рахно О. Чернігівський губернський земський гласний О.Ф.Ліндфорс (До 120-х роковин від дня смерті) 142

Колєватов О. Фінансування Слобідсько-Українських військових поселень до їх реорганізації у 30-х рр. XIX ст. 154

Клименко В. Зміни в партійно-державному курсі щодо розвитку промислової кооперації (кінець 1940-х рр.) 160

Дедович Д. Проблеми освіти Чернігівщини 20-х – початку 30-х рр. XX ст. на сторінках часопису "Радянська освіта" 165

Шара Л. Медичне обслуговування населення Чернігова (70 – 90-і роки XIX ст.) 171

Терлецький В. Пошуки і знахідки на ниві ушинськознавства (З нагоди 140-річчя від дня смерті К.Д.Ушинського) 179

Демченко Т. Аркадій Казка: поет із розстріляного покоління . . 193

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Спогади Михайла Жука про Київську школу Миколи Івановича Мурашка (Підготовка до друку, вступне слово, коментарі Ольги Ермоленко, Наталії Суспи) 201

Старовойтенко І. Чернігівщина на сторінках щоденної української газети „Рада” (1906–1914 роки) 226

ЮВІЛЕЇ

Сергію Леп'яву – 50 234

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Половець В. Буденний В. В серцях злинялий помаранч. Поезії (2005–2009 рр.). – Чернігів: „Чернігівські обереди”. – 2009. – 88 с. . . 236

“СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС”

Всеукраїнський науковий журнал

Згідно з додатком до постанови президії ВАК України від 26 травня 2010 р. №1-05/4 журнал "Сіверянський літопис" включено у перелік наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт з історії.

Реєстраційне свідоцтво КВ № 16226 – 4698 ПР від 21 грудня 2009 р.,
видане Міністерством юстиції України.

Індекс 74325

Адреса редакції: 14000, м. Чернігів, вул. Воровського, 10

Телефон для довідок 95-74-18

Сайт журналу: www.siver-litopis.cn.ua

Базові освітні, наукові, культурологічні установи, де зберігаються комплекти журналу “Сіверянський літопис”:

Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського

Національна парламентська бібліотека України

Державна науково-технічна бібліотека України

Львівська державна наукова бібліотека ім. В. Стефаника

Одеська державна наукова бібліотека ім. М. Горького

Харківська державна наукова бібліотека ім. В. Г. Короленка

Книжкова палата України

Журнал надсилається також до інших бібліотек, наукових, освітніх та культурологічних закладів України, США, Канади, Англії.

Часопис можна передплатити в будь-якому відділенні зв'язку України.

У ГЛИБ ВІКІВ

УДК 94(477.51):930.2)

Ірина Чугаєва

ЧАСТОТНІСТЬ ЗГАДУВАННЯ ЧЕРНІГІВСЬКИХ КНЯЗІВ У ДАВНЬОРУСЬКИХ ЛІТОПИСНИХ ЗВОДАХ ЯК ЕЛЕМЕНТ КОНТЕНТ-АНАЛІЗУ ЧЕРНІГІВСЬКИХ ФРАГМЕНТІВ ЛІТОПИСАННЯ

У статті розглядаються ознаки місцевого (чернігівського) походження літописної інформації. Серед них особлива увага приділена аналізу частотності згадування чернігівських князів у Київському літопису XII ст. на відрізку 1146 – 1154 рр., де сконцентрована максимальна кількість фрагментів чернігівського походження. Автором підраховані згадки Всеволода, Ігоря, Святослава Ольговичів та Святослава Всеволодовича у порівнянні з Ізяславом Мстиславичем та Юрієм Долгоруким – лідерами Мономаховичів.

Ключові слова: чернігівське літописання, Київський літопис XII ст., частотність згадування Ольговичів та Мономаховичів у 1146-1154 рр.

Чернігівське літописання давньоруської доби не дійшло до нашого часу в особному вигляді. В історіографії склалися різні погляди на нього та на можливість його реконструкції – від відверто скептичних до позитивно апологетичних.

Ті історики, лінгвісти, джерелознавці і текстологи, котрі виокремлювали чернігівські звістки з інших літописних зводів, – як давньоруських, так і більш пізніх, – неминуче зіштовхнулися із проблемою виділення набору ознак, критеріїв, за якими можна обґрунтовано довести, що певні фрагменти текстів могли бути справді чернігівського походження: написані на основі писемних (літописи, зводи, документи князівських архівів, окремі анналістичні записи) чи усних (билинний епос, воїнські повісті, перекази, казання) місцевих джерел.

Кожен із дослідників, визначаючи першоджерела літописних зводів, намагався виокремити сукупність рис, за якими можна робити висновки про походження протографів уже редагованого (в більшості випадків декілька разів) літописного джерела. В основному це стосувалося саме складного за своєю структурою Київського літопису XII ст., упорядник якого користувався комплексом місцевих удільних літописів і повістей періоду феодальної роздробленості. Тому і постала проблема узагальнення ознак місцевого (у тому числі і чернігівського) літописання.

Весь комплекс таких ознак, що вказують на місцеве (чернігівське) походження записів, визначених дослідниками, можна розподілити на такі групи:

1. Висвітлення інтересів своїх князів:
  - апологетика князів або династії;
  - захист, співчуття та виправдовування князя;
  - звеличення князя.
2. Точність та деталі (вказівка на сучасника або навіть свідка подій):
  - повні точні дати подій;

© Чугаєва Ірина Костянтинівна – аспірантка кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

- цифри, підрахунки;
- дрібні деталі;
- надлишкова місцева (хронікальна) інформація.

3. Природно-географічні:

- топографічні деталі;
- детальний опис Чернігова та його околиць.

4. Лінгвістичні особливості:

- діалекти;
- мовні звороти;
- сталі фрази (кліше);
- пряма мова;
- особлива лексика.

5. Текстологічні:

- "нестиковки" в описі одних і тих же подій;
- вставки у суцільний літописний текст фрагментів іншого спрямування;
- контекст місцевих подій у тексті літописного зводу.

6. Імена князів та звертання до них:

- повні імена (іноді скорочені);
- ставлення літописця та інших сучасників до героя;
- частотність згадування князя на певному відрізку у порівнянні з князями інших династій.

Дана розвідка присвячена характеристиці останньої з ознак – частотності згадування чернігівських князів і чернігівської династії та відображення ставлення до неї з боку літописців та князів. Виділяти чернігівські фрагменти в літописах найбільш складно, оскільки чернігівські князі часто ставали і київськими князями, літописні традиції перемішувалися. До того ж існує проблема, які саме фрагменти вважати чернігівськими – інформацію про Чернігів та Чернігово-Сіверщину, написані за часів князювання чернігівської династії князів на київському столі, літописні звістки про Чернігівське князівство, написані за часів правління інших династій у Києві, вузьку хронікальну інформацію про сімейні справи чернігівських та новгород-сіверських князів чи окремі повідомлення про справи у Чернігові? Окрім того, дуже важко розрізнити, які літописні повідомлення про місцеві чернігівські події передали київському упоряднику інформатори, а які походять з місцевих писемних джерел. Усе це потребує подальших ґрунтовних досліджень. Тому з'ясування частотності згадування чернігівських князів є допоміжним критерієм для виділення із південноруських зводів літописних фрагментів чернігівського походження.

На практиці підраховувати та аналізувати частотність згадувань князів варто на певних відрізках літопису з метою порівняння і зіставлення отриманої кількісної та якісної інформації.

Наприклад, щодо чернігівських князів та чернігівського літопису є доцільним почати із обрахунку співвідношення згадок князів на відрізку 1146-1154 рр. Київського літопису, який насичений подіями, а опис цих 8 років у Київському зводі XII ст. займає майже третину всього літопису! До того ж саме на цьому літописному відрізку більшість дослідників виділяють не просто сліди чернігівського літописання (Повістей, Літописців тощо) Ольговичів (чи окремих з них)¹, а й навіть цілі фрагменти².

У феодальну війну були втягнуті майже всі князі того часу. Але ми зупинимося лише на основних конкуруючих сторонах, інтереси і дії яких були висвітлені у Київському літопису – це київський князь Ізяслав Мстиславич, котрий мав союзником свого брата смоленського князя Ростислава, і частіше на їхньому боці виступали чернігівські Давидовичі (Ізяслав та Володимир) та мали підтримку від Святослава Всеволодовича (сина Всеволода Ольговича, небожа Святослава та Ігоря Ольговичів). Їхніми конкурентами були суздальський князь Юрій Долгорукий та новгород-сіверський князь Святослав Ольгович. Обидві сторони кон-

флікту використовували ім'я підступно вбитого брата Святослава Ольговича – Ігоря у своїх цілях. Саме тому він жодного разу різко негативно у літопису не згадується³.

Перед тим, як наводити конкретні дані, хотілося б підкреслити, що під 1146-1154 рр. у Київському літопису вміщена Повість Ізяслава Мстиславича⁴, тому, природно, що чисельне переважання його імені серед інших князів буде вагомим і суттєвим. Завдання дослідника полягає в тому, щоб при наявності сукупності ознак чернігівського літописання на цьому відрізку і, звертаючи увагу на частотність згадок князів, текстуально виділити сліди місцевого чернігівського літописання як джерела (або навіть протографа) Київського літопису XII ст.

При обрахунку частотності згадувань князів був частково використаний метод контент-аналізу⁵. У даному випадку він полягав у тому, що був обраний ідентифікатор, категорія – "князь" та всі можливі варіанти його імені і звертання до нього на проміжку від початку княжіння Ізяслава Мстиславича у Києві (1146 р.) до його смерті (1154 р.).

Далі були підраховані всі ці згадки, занесені у таблиці, і зроблені висновки щодо ставлення до цих князів з боку інших князів та літописців. Наголошу, що ставлення до них з боку літописця коливалося в залежності від того, для кого редактор "коректував" літопис та чиї з них інтереси він висвітлював.

Тому наводжу підрахунки, враховуючи усі варіації імен князів – Ізяслава, Святослава, Всеволода та Ігоря:

Ізяслав Мстиславич

Варіації згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізку	Хто називає
Изаславъ	найчастіше позитивне	421	літописець
брате и ѿце	позитивне	1	Ростислав
снѣ бра твои Изаславъ	позитивне	1	В'ячеслав Володимирович
брате, бра	позитивне	26	Ігор Ольгович, Володимирко Володаревич, Ростислав Мстиславич, Давидовичі, коли були його союзниками
Изаславъ бра его, брату своему Изаславу	позитивне	14	літописець з позиції Володимира Мстиславича, Ростислав Мстиславич
Изаславъ Мьстислаличъ	більше випадків негативного ставлення	15	літописець, Святослав Ольгович, Святослав Всеволодович, Давидовичі
Изаславъ Мьстиславичъ	позитивне, урочисте звертання	15	літописець
кнѣже, кнзъ вашъ	позитивне	32	союзники, кияни, дружина та навіть сам Ізяслав; Давидовичі, коли були його союзниками
Изаславоу кнзю Киевському	позитивне	1	літописець
оуа своего Изаслава	нейтральне	1	літописець із позиції Святослава Всеволодовича

Щце, щцю своєму	позитивне	13	угорський король, літописець, Гліб Юрійович
щцю моему и своєму брату Изаславу	позитивне	1	угорський король, літописець
щцю свои Изаславу, щца свого Изаслава, щць мои Изаславъ	позитивне	3	Мстислав Ізяславич,
снѹ	позитивне	7	літописець, В'ячеслав після визнання його Ізяславом старшим у династії
затъ	позитивне	1	угорський король
снѡецъ мои	негативне	2	Юрій Долгорукий; Андрій Боголюбський
Володимире плема	позитивне	3	жителі Курську, кияни називають нащадків Мономаха
тобѣ, ты, ти	позитивне або нейтральне	96	союзники
Изаславли	нейтральне	21	літописець
Изаславъ Мьстиславечъ вѣнукъ Володимерь	позитивне	1	літописець у некролозі
Володирихъ вноуцѣхъ	позитивне	1	Ростислав Юрійович
кнѣзь Изаславъ	позитивне	4	літописець та ті жителі міст, котрі визнали його
с твоимъ братомъ а с мой сномъ Изаславомъ, своимъ братомъ и сномъ Изаславомъ	позитивне	3	угорський король; В'ячеслав Володимирович, Юрій Долгорукий
Ты же мои снѣ ты же мои братъ	дуже позитивне і схвальне	1	В'ячеслав Володимирович
ты на Володимерь ты на Мьстиславъ	позитивне	1	новгородці
ЗАГАЛОМ		689	

Святослав Ольгович

Варіації згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізьку	Хто називає
Щлгови (Святослав Ольгович)	різко негативне з боку Ізяслава Мстиславича	10	літописець та Ізяслав Мстиславич
Щлговичи (рід)	негативне, але іноді і нейтральне	13	промстиславськи налаштоване київське віче; Ізяслав Мстиславич
Стославъ	прихильне	69	літописець
Стославъ Щлгови, Стославъ Щлговичъ	дивлячись, хто називає – союзники, родичі чи вороги	57	літописець, Ізяслав Мстиславич, Давидовичі

бра̄, брата̄, брата̄ своего Ст̄ослава	прихильне	11	двоюрідні брати, союзники і навіть ворог Ізяслав, коли замирювалися
кн̄же	позитивне, з повагою	3	наближені, союзники
Ст̄ославу Шлговӣ свату своєму	прихильне	1	сват Юрія Долгорукого, літописець
ты, тебе̄	не можна визначити	2	Ізяслав Мстиславич; союзники половці
ш̄ць его Ст̄ослав̄	позитивне	1	називає літописець батька Олега
Ст̄ославоу стр̄єви своемоу	позитивне	1	Святослав Всеволодович; літописець
сно̄вєць ваю Ст̄ослав̄	нейтральне	1	Володимирко Володаревич
стро̄а своего Ст̄ослава Шлговича	позитивне	1	літописець
ЗАГАЛОМ		170	

Юрій Долгорукий

Варіанти згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізку	Хто називає
Гюрги	негативне з боку Ізяслава Мстиславича або нейтральне	143	літописець або Ізяслав Мстиславич
Дюрги	найчастіше – позитивне	52	літописець та Володимирко Володаревич
брат̄ь, брате̄ тоб̄ъ, бра̄ его, бра̄ твои	позитивне, але іноді підлабузницьке	15	підлабузництво після замирення з боку Ізяслава Мстиславича; В'ячеслав і Святослав Ольгович називають
ш̄ца̄ своего, вашего ш̄ца̄, ш̄це̄	негативне, дуже рідко – позитивне	32	Ізяслав Мстиславич, Ростислав Юрійович, Андрій Боголюбський, Гліб Юрійович, літописець; Володимирко Галицький називає у позитивному значенні
Юрӣ, Юрг̄ви	позитивне	2	літописець та Святослав Ольгович
кн̄за̄ Дюрга, кн̄зь Гюрги	позитивне	5	літописець
на ш̄ца̄ твоего а на своего стр̄я	негативне	1	Ізяслав Мстиславич
на стр̄я̄ своего Гюрга	негативне	6	Ізяслав Мстиславич, літописець
стр̄я̄ своего, стр̄и	негативне, нейтральне	12	в основному Ізяслав Мстиславич; літописець
ш̄цю̄ своєму Дюргеви, Гюргеви	позитивне	5	союзники-половці, літописець, його сини Андрій та Гліб
братӯ Гюргеви, Дюргеви	негативне, оскільки називали суперники	3	Ізяслав Мстиславич і В'ячеслав

свять є Дюрги, Гюргеви свату своєму	позитивне	3	літописець з позиції Володимирка Галицького
Дюрга сн̄а Володимира Мономаха, внука Всеволожа, правнука Юрославл̄а пращюра великаго Володимира хртившаго всю землю Рускоюю	позитивне ставлення літописця	1	літописець розповідає про початок княжіння Юрія у Києві.
Гюргева	нейтральне	4	називає літописець те, що йому належить
свата моего	позитивне	1	Володимирко Галицький
тебе, ти, ты	позитивне	15	союзник Святослав Ольгович, В'ячеслав Володимирович, Ростивлав Юрійович
ЗАГАЛОМ		300	

Ігор Ольгович

Варіації згадування князя	Ставлення - позитивне чи негативне	Кількість згадувань на відрізьку	Хто називає
Игорь	найчастіше – співчуття з боку літописця; співчуває і жаліє Святослав Ольгович, захист з боку Володимира	40	Найчастіше – літописець і Святослав Ольгович; а також Ізяслав Мстиславич і Володимир Мстиславич
брата Игора, брата своего Игора, бра̄ нашего Игора	співчуття, позитивне ставлення літописця та Святослава, а також Коснячка; Давидовичі – негативне, спекулюють ім'ям	6	Святослав Ольгович, Давидовичі та літописець, а також Коснячко
братъ	позитивне, співчуття з боку Святослава	3	Святослав Ольгович
Игора кн̄за сн̄а Шлгова	позитивне ставлення; співчуття і повага	1	літописець у некролозі
брата моего, брата нашего	позитивне та співчутливе ставлення	8	Святослав Ольгович і Давидовичі
Игорево, Игоревъ	цим іменем спекулювали князі різних гілок	7	літописець
ти	нейтральне	1	Ізяслав Мстиславич
ЗАГАЛОМ		66	

Такі узагальнюючі таблиці разом із аналізом тексту літопису на певному відрізьку дають можливість зрозуміти авторитет і старійшинство на політичній драбині того чи іншого князя й апологетику чи засудження його літописцем (редакторами чи упорядниками). Слід враховувати контекст фрагментів та згадок князів, особливо, коли трапляються дисонуючі з основною розповіддю літописця події, факти, імена та ставлення. Це буде, в першу чергу, ознакою того, що редактор використав додаткове джерело (джерела). А оскільки більшість літописів є зведеннями (зводами), то потрібно шукати їхні протографи (джерельні

пласти, що лежать у їх основі). Тому частотність згадування князів та ставлення до них може в подальшому слугувати обґрунтуванням напрямку пошуку протографів літописних зводів.

У цілому ця методика ще потребує досліджень і застосування на практиці. Вона може дати цікаві результати (як якісні, так і кількісні) при активному використанні її при дослідженні різних літописних зводів для зіставлення їхньої інформації на різних фіксованих відрізках. У подальшому варто порівняти частотність згадування чернігівських князів у 1146-1154 рр. та на відрізках 1154-1167 рр. (до смерті останнього Давидовича) й під час правління дуумвірату Святослава Всеволодовича та Рюрика Ростиславича (1181-1194) тощо. До того ж варто підрахувати згадування Чернігова та чернігівців на цих фіксованих відрізках.

Отже, застосування методу контент-аналізу давньоруських літописів, що містять чернігівські фрагменти, на нашу думку, є перспективним напрямком у вирішенні проблеми чернігівського літописання.

1. Бестужев-Рюмин К. О составе русских летописей до конца XIV века. - СПб., 1868. - С. 75 - 150; Шахматов А. Обзорение русских летописных сводов XIV - XVI вв. М. - Л., 1938. - С. 72; Лихачев Д.С. Летописи и их культурно-историческое значение. - М. - Л.: Изд-во Академии наук СССР. - С. 182 - 188; Рыбаков Б.А. Древняя Русь: Сказания, былины, летописи. - М.: Изд-во АН СССР, 1963. - С. 306; Рыбаков Б.А. Русские летописцы и автор "Слова о полку Игореве". - М.: Наука, 1972. - С. 36 - 45; Толочко П.П. Русские летописи и летописцы X - XIII вв. - СПб.: Алетейя, 2003. - С. 146 - 147; Вілкул Т.Л. Літопис Святослава Ольговича у складі Київського зводу XII ст. // До джерел. - Т. II. - Львів, 2004. - С. 63 - 74; Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст. Историчне дослідження. - К.: Інститут історії України НАН України, 2009. - С. 36, 114 - 117.

2. Насонов А.Н. История русского летописания. XI - начало XVIII вв. - М., 1969. - С. 103, 107, 111, 144 - 146.

3.

Загальна частотність згадування князів у Повісті Ізяслава Мстиславича 1146 - 1154 рр.

№	Князі	Кількість згадувань на відріжку	Ставлення літописця та інших князів	Примітка
1	Ізяслав Мстиславич	689	554 (позитивне) 17 (негативне) 118 (нейтральне)	Таке співвідношення згадок є природним, адже у Повісті Ізяслава Мстиславича вставлені фрагменти з інших джерел.
2	Юрій Долгорукий	300	99 (позитивне) 197 (негативне) 4 (нейтральне)	Конкурент і головний ворог Ізяслава згадується на другому місці. У тих фрагментах, що мають відношення до Чернігівщини чи Суздальської землі, він названий позитивно.
3	Святослав Ольгович	170	87 (позитивне) 80 (негативне) 3 (нейтральне)	Головний союзник Юрія і ворог Ізяслава у більшості випадків згадується саме позитивно чи нейтрально.

4	Святослав Всеволодович	53	23 (позитивне) 2 (негативне) 28 (нейтральне)	Не грав великої ролі у війні, оскільки був союзником то Ізяслава, то підтримував Святослава Ольговича.
5	Ігор Ольгович	66	58 (позитивне, співчуття) 8 (нейтральне)	Ні з якого боку немає негативного ставлення до нього, оскільки Ольговичі – співчували та жаліли і захищали його, а Ізяслав Мстиславич приховано визнавав свою провину або виправдовувався.

4. Котляр М.Ф. Київський літопис XII ст... - С. 34 - 36; 117 - 123.

5. Бородкин Л.М. Контент-анализ и проблемы изучения исторического источника // Математика в изучении средневекового повествовательного источника. - М., 1986. - С. 8 - 10.

В статье рассматриваются признаки местного (черниговского) происхождения летописной информации. Среди них особенное внимание уделено анализу частотности упоминания черниговских князей в Киевской летописи XII в. на отрезке 1146 - 1154 гг., где сконцентрировано максимальное количество фрагментов черниговского происхождения. Автором подсчитаны упоминания Всеволода, Игоря, Святослава Ольговичей и Святослава Всеволодовича в сравнении с Изяславом Мстиславичем и Юрием Долгоруким – лидерами Мономаховичей.

Ключевые слова: черниговское летописание, Киевская летопись XII в., частотность упоминания Ольговичей и Мономаховичей в 1146 - 1154 гг.

Signs of the local (Chernihiv) origin of chronicle's information are examined in the article. Particularly special attention is given to the analysis of the frequency of Chernihiv princes' records in Kiev Chronicle of the XIIth century, period from 1146 to 1154, where maximum of Chernihiv fragments' is found. The author counted Vsevolod, Svyatoslav, Ogor's Olhovychy and Svyatoslav's Vsevolodovych records compared to Izyaslav Mstislavych and Yuriy Dolgorukiy's (leaders of Monomahovychy) records.

Key words: Chernihiv chronicle, Kiev Chronicle of the XIIth century, the frequency of records about Olhovichy and Monomahovichy in 1146 - 1154.

ДЕКОРАТИВНІ КАХЛІ З ОЗДОБЛЕННЯ НОВОВІЯВЛЕНОЇ СПОРУДИ ПАЛАЦОВОГО КОМПЛЕКСУ ІВАНА МАЗЕПИ НА ГОНЧАРІВЦІ

У статті аналізуються матеріали з розкопок нововідкритої споруди на території садиби гетьмана І. Мазепи на Гончарівці в Батурині. Значну групу матеріалів складають пічні кахлі та декоративні кахлі з оздоблення фасадів. Останню групу утворюють декоративні тарілки та великі декоративні прямокутні кахлі, одна з яких містить реконструйоване кольорове зображення герба Івана Мазепи. Це перше кольорове зображення герба на декоративній кахлі кінця XVII – початку XVIII ст. Подані кахлі, скоріше за все, виготовлялися на особисте замовлення гетьмана І. Мазепи і є неперевершеними, унікальними зразками кахляного мистецтва України кінця XVII – початку XVIII ст.

Ключові слова: Гончарівка, Батурин, нововиявлена споруда, декоративні кахлі, розетки, герб гетьмана Івана Мазепи.

Останніми роками увага науковців прикута до особи гетьмана Івана Мазепи та до всього, що пов'язане з його ім'ям. Археологічні роботи по дослідженню Батурина розпочалися в 1995 р. і успішно продовжуються Батуринською міжнародною українсько-канадською експедицією під керівництвом В. Коваленка, В. Мезенцева та Ю. Ситого. У минулому році відмічалось 370 років з дня народження та 300-ї роковини смерті І. Мазепи. Тому основна увага в 2009 р. була зосереджена на дослідженні гетьманської резиденції на Гончарівці, що розташовувалася за 2 км від центру Батурина.

Батурин будується у 1625 р. як фортеця на кордонах Речі Посполитої. До 1669 р. місто стає розвиненим центром ремесла і торгівлі. Наслідком перенесення в Батурин столиці Гетьманщини стало зародження нових ремесел, що було зумовлене необхідністю задоволення потреб адміністрації Гетьманщини та її еліти на кахляні печі, які складали невід'ємну частину оздоблення їхніх осель. Однією з галузей гончарного виробництва стає кахлярство. Слід зазначити, що виробництво кахлів існувало в Чернігові, Новгороді-Сіверському, Седневі та Полтаві – значних осередках гончарного ремесла другої половини XVII ст. Скоріше за все, з одного з таких центрів ремісники і переселяються до Батурина. Про місцеве виробництво кахлів після 1669 р. свідчить той факт, що за час досліджень гетьманської столиці було виявлено понад 200 типів кахлів. Наявність такої великої різноманітності матеріалу виключає можливість завезення їх із інших регіонів, що було б просто економічно не доцільно.

© Ситий Юрій Миколайович – заступник директора Центру археології та стародавньої історії Північного Лівобережжя імені Д.Я. Самоквасова Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

Мироненко Людмила Володимирівна – студентка Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка.

У польовому сезоні 2009 р. за 36 м від гетьманського палацу на Гончарівці були частково розкопані залишки ще однієї великої житлової споруди, що мала котлован розміром 9,5 x 10 м [1]. Заповнення котлована містило шари пожежі та руйнації будинку. Зокрема, виявлений потужний (завтовшки 1 м) шар битої цегли та вапна, який вкривав весь котлован будівлі та виходив на його краї. Під час археологічних робіт наймасовішою категорією знахідок були фрагменти кахлів, які можна поділити на три групи: пічні кахлі із зеленою поливою, пічні поліхромні кахлі та декоративні кахлі оздоблення фасадів нововиявленої споруди [2].

Найцікавішою є остання група, про яку мова піде далі, оскільки саме декоративні деталі доповнюють інформацію про зовнішній вигляд, декор та стиль споруди.

Деталі декору, в першу чергу, представлені декоративними тарілками, реконструйованими з фрагментів. Вони мають діаметр приблизно 34,5 – 35 см з вигнутою назовні поверхнею та плоскими бортиками, покритими блакитною поливою. Тарілки мають три отвори для кріплення на поверхні стін будівлі, що дозволяє віднести їх до категорії розеток. Масштаб зображень пов'язаний з розміром розетки, який зумовлений її розміщенням на значній висоті в екстер'єрі будівлі. Декоративне навантаження припадає на випуклу частину тарілки, орнаментовану зображенням великої квітки з радіально розміщеними пелюстками.

Окремі деталі декоративних тарілок вкриті поливами різних кольорів, тому при описі сюжетних композицій одразу будемо зазначати деталь та колір її поливи. Подані описи можуть бути уточнені, оскільки знайдені фрагменти кахлів не дозволяють точно реконструювати зображення.

Орнаментальну композицію декоративної тарілки (тип 94-А*) утворює шести-пелюсткова блакитна квітка на жовтому тлі, кожна пелюстка якої вписана в ромб. Навколо квітки описаний правильний шестикутник з увігнутими всередину гранями (Рис.1: I).

В основі композиції розетки типу 94-В лежить розміщена на темно-синьому тлі велика вишукана багатопелюсткова квітка, яку утворюють накладені одна на одну три квітки різного розміру. У центрі зображення п'ятипелюсткова блакитна квіточка. Середній ряд утворений шістьма білими пелюстками із зеленою пальметкою в середині кожної з них. Зовнішній ряд складається з шести великих блакитних пелюсток, обрамлених жовтою каймою, з двома кружечками всередині (Рис.1: II).

Розетка типу 94-Г декорована семипелюстковою блакитною квіткою на білому тлі. Кожна загострена на кінцях пелюстка має тоненьку рамку і поділена прямою лінією на дві симетричні частини (Рис.1: III).

Кольорову палітру декоративної тарілки типу 94-Д не вдалося відновити через обмежену кількість знайдених уламків. Дана розетка орнаментована вишуканою квіткою із шістьма фігурними пелюстками, що утворюють зовнішній ряд. У центрі зображена шестипелюсткова квіточка з прорізними пелюстками (Рис.1: IV).

Наявність декоративних тарілок в оздобленні споруд, зокрема церков і монастирів, не є чимось унікальним. Відомо, що ледве не кожна мурована церква і дзвіниця, деякі трапезні та інші монастирські будинки Києва гетьманської доби були декоровані керамічними полив'яними розетками. Так, серед архітектурних пам'яток Києво-Печерської лаври виявлено вісім типів розеток з підтипами. Найкращі зразки представлені в оздобленні фасадів Успенського собору і друкарні Лаври [3].

Декоративні тарілки з Гончарівки менші за розміром від лаврських, відрізняються кольором і багатством полив. Чотири з п'яти батурицьких типів є неповторними, і лише тип 94-Г має аналоги, різниця з якими полягає в кількості пелюсток та кольорах поливи.

Зазвичай керамічні полив'яні розетки, застосовані в мурованій церковній архітектурі України і декоруванні палацу І. Мазепи на Гончарівці, є чи не єдиним прикладом застосування такого декоративного прийому у житлових спорудах

* Використовується робоча типологія кахлів, запропонована Ю. Ситим у процесі досліджень Батурина

України. Не можна виключати, що замовлення І. Мазепи привело до появи подібного декору в Лаврі, який пізніше поширився по всій Україні. Фінансування гетьманом ремонтів, відбудов та розширення церков і зумовило їх декорування за зразками, що в цей час були поширені в Росії.

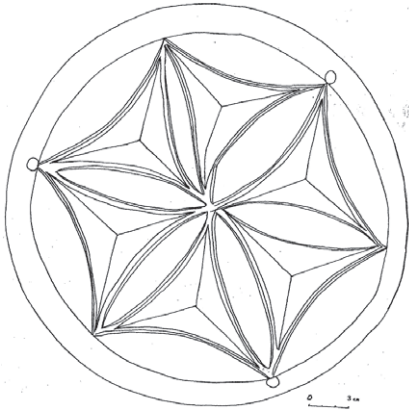
Окрім вищеописаних розеток, велику увагу привертають дві декоративні кахлі, зображення яких вдалося майже повністю реконструювати (типи 68 та 194). Декоративна кахля типу 194 (Рис.1: V) розміром 35,5 x 41 см має рослинно-геральдичний орнамент і по периметру прикрашена тоненькою рамкою з блакитною поливою. В центральній частині на салатовому (світло-зеленому) фоні зображені геральдичні символи, які можна ідентифікувати з гербом Івана Мазепи. Зліва від центральної частини геральдичного знака білого кольору розташований білий півмісяць з лицем. Над гербом розміщений круглий лавровий вінок з літерою І в центрі на темно-синьому фоні. Це не єдина літера, яку вдалося відшукати серед уламків кахлі: під гербом містяться літери П, З, і В, під верхньою лівою перекладиною розташовується літера М, а під правою Г. Усього на даний момент відомо шість літер, але, можливо, під середньою правою перекладиною існувала сьома. По всьому периметру кахлі герб оточують паростки у формі розгалужених, загорнутих всередину і назовні завитків, які, виходячи з нижньої частини герба, сплітаються зверху над віночком. Самі паростки щедро прикрашені стилізованими листками з білою, в деяких місцях – блакитною поливами з жовтою облямівкою. Опрацювання уламків знайдених кахлів дозволило відтворити зображення зі значними втратами малюнка в її центрі. Відсутність зображення в центральній частині геральдичної кахлі пояснюється його умисним знищенням, а віднайдені дрібні уламки не можна достовірно розмістити для відтворення зображення. В. Мезенцев та художник С. Дмитрієнко зробили спробу графічної реконструкції цілої кольорової гербової кахлі. Вони запропонували завершити зображення пагінців у центральній частині кахлі і доповнити рослинний орнамент у її верхніх кутах [4].

Таким чином, герб Івана Мазепи розміщується на салатовому фоні і опоясується рослинним орнаментом на насиченому темно-синьому тлі, яке відтіняє і відокремлює зображення герба від декоративних елементів навколо нього.

Такого ж розміру (33,5 x 41 см) реконструйовано і кахлю типу 68 (Рис.1: VI), яка має рослинний килимовий орнамент, дуже схожий з орнаментом на геральдичній кахлі. Композицію утворює зображений в нижній частині на темно-синьому тлі блакитний бутон, від якого симетрично з обох боків відходять по два оздоблені листками паростки, менші з яких загорнуті всередину, а більші, розгалужуючись, сплітаються в центральній частині. З цих паростків проростають дві великі симетричні квітки, схожі на "півники", що розміщуються у верхніх кутах кахлі. Від них відходить пара загорнутих вниз листків, прикрашених двома гронами (Рис.). Подібність рослинних орнаментів та розмірів кахлів типу 68 та 194 дозволяє припустити, що вони могли бути встановлені поряд.

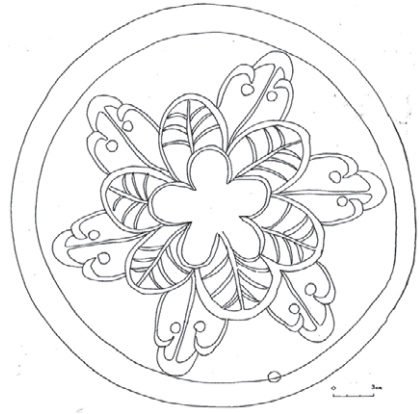
Залишається питання місця виготовлення кахляних виробів, знайдених на Гончарівці. Вірогідніше за все, виготовленням кахлів для палацу І. Мазепи на його особисте замовлення займалися київські майстри, що працювали в Батурині. Такі висновки випливають із схожості батуринських розеток з київськими та з аналізу формовочної глини, характерної для кахлів та декоративних деталей з Гончарівки, і глини, що використовувалася для виготовлення кахлів, знайдених в інших частинах Батурина [5]. Вони суттєво різняться між собою. Це пояснюється тим, що різні майстри використовували різні глини і їх суміші. Батуринські глини надавали можливість широкого вибору сировини як за кольором, так і за властивостями і могли задовольнити потреби будь-якого гончара.

Таким чином, з огляду на все вищезазначене, можна зробити деякі висновки. Значні розміри декоративних кахлів і керамічних розеток дозволяють віднести їх до зовнішнього декору нововідкритої споруди. Виявлення уламків кахлів типів 68 та 194 ближче до країв котлована дозволило висловити думку про існування декоративного пояса на фасадах будинку.

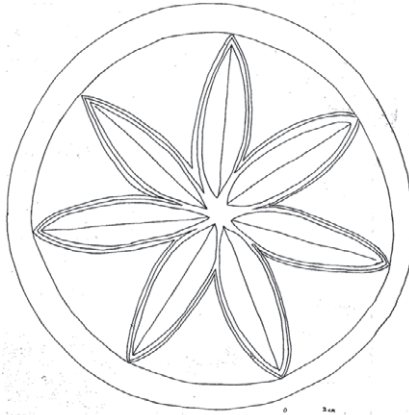
I

тип 94-А

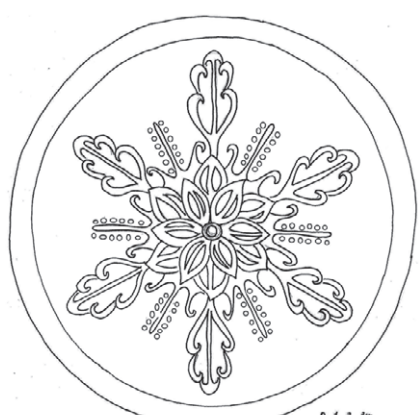
II

тип 94-В

III

тип 94-Г

IV

тип 94-Д

V

тип 194

VI

тип 68

Підсумовуючи, хотілося б зазначити, що декоративні кахлі були центральною прикрасою фасадів нововиявленої споруди і виготовлялися, скоріш за все, на особисте замовлення гетьмана Івана Мазепи запрошеними майстрами і відповідали його витонченому смаку. Вони є неперевершеними за досконалістю, унікальними зразками кахляного мистецтва в Україні кінця XVII – початку XVIII ст.

1. Ситий Ю., Андрієвський М., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Сита Л., Скороход В., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця" в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2009 р. // НА ІА НАН України. – №2009/. – Т.ІІ – С. 34.

2. Ситий Ю., Андрієвський М., Коваленко В., Луценко Р., Мезенцев В., Сита Л., Скороход В., Терещенко О. Науковий звіт про археологічні дослідження в охоронних зонах Національного історико-культурного заповідника "Гетьманська столиця" в м. Батурин Бахмацького р-ну Чернігівської області у 2009 р. // НА ІА НАН України. – №2009/. – Т.ІІ – С. 37.

3. Мезенцев В. Декор палаців І. Мазепи в Батурині за матеріалами розкопок 2009 р. // Сіверщина в історії України. – 2010. – Вип. 3.– С.156.

4. Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. Археологічні дослідження в Батурині 2009 р. (Розкопки залишків палацу гетьмана І. Мазепи) // Гомін України (Канада). – Торонто, 2010. Рік LXII, №10 (3350) від 9 березня. – С. 9.

5. Виногородська Л., Ситий Ю. Колекція кахлів з розкопок на території Батуринської фортеці 2001 – 2002 рр. // Батуринська старовина. – К., 2008. – С.275.

В статтє анализируются материалы с раскопок новооткрытого сооружения на территории усадьбы гетмана И. Мазепы на Гончаровке в Батурине. Значительную группу материалов составляют печные изразцы и декоративные изразцы с оформления фасадов. Последнюю группу создают декоративные тарелки и большие декоративные прямоугольные изразцы, один из которых содержит реконструированное цветное изображение герба Ивана Мазепы. Это первое цветное изображение герба на декоративном изразце конца XVII – начала XVIII вв. Поданные изразцы, скорее всего, лично заказывал гетман И. Мазепа приглашенным в Батурин мастерам, и есть непревзойденными, уникальными образцами изразцового искусства Украины конца XVII – начала XVIII вв.

The materials from excavations of new edifice on the territory of Mazepa's country seat Goncharivka in Baturin have been analyzed in the article. Considerable group of materials consist of stove tiles form decoration of facade. Decorative plates and big decorative right-angles tiles from the last group. One of that contains reconstructive colorful portrayal of Mazepa's coat of arms. This is the first colorful portrayal of coat of arms on the decorative tiles by the end 17 on the beginning 18 century. This tiles for sure is producing on personal hetman's order by invited to Baturin masters and they are unique samples of tiles art in Ukraine by the end 17 on the beginning 18 century.

